

บทที่ 2

ประวัติ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

(พ.ศ.2419-2486)

ชาติกำเนิด

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี นั้น มีนามเดิมว่า สนั่น เกิดเมื่อวันจันทร์ แรม 2 ค่ำ ปีมะแม ตรงกับวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2419 เวลา 18 นาฬิกา 52 นาที ที่บ้านหลังศาลเจ้าตัวเบ็ด ตำบลสะพานหัน กรุงเทพฯ ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2486 ที่บ้านถนน นครสวรรค์ รวมอายุได้ 66 ปี ท่านเกิดในตระกูลเทพหัสดิน ณ อยุธยา อันเป็นสาขาหนึ่งในราชตระกูลบรรพบุรุษชั้นตระกูลของท่านได้อยู่ในตำแหน่งสูงคือ หม่อมราชวงศ์ช้าง ผู้เป็นคุณปู่ของท่าน และเป็นต้นตระกูล เทพหัสดิน ณ อยุธยานั้น ได้เป็นพระยาราชภักดี ศรีรัตนราชสมบัติดี อโภยพิริยาพาหุ ส่วนบิดาของท่านชื่อ เจียม ได้เป็นที่พระยาไชยสุรินทร์ มารดาของท่านชื่อ อยู่ เป็นคุณหญิงไชยสุรินทร์ บิดาของท่านมีบุตรธิดา ต่างมารดาทั้งสิ้นถึง 32 คน ท่านเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นบุตรคนที่ 18 แต่เป็นคนแรกที่เกิดจากคุณหญิง ไชยสุรินทร์ (อยู่) พอท่านอายุได้ 8 ขวบ บิดาก็ถึงแก่อนิจกรรม มารดาของท่านจึงต้องรับภาระเลี้ยงดูและให้การศึกษาแก่ท่านตลอดมา (คุรุสภา, 2501 : 27) และในปี พ.ศ.2442 ท่านได้สมรสกับนางสาวถวิล สวัสดิ์กษณ์ ธิดาคนใหม่ของพระศรีภูริปริษา (กมล สวัสดิ์กษณ์)

การศึกษา

เมื่ออายุได้ 8 ขวบ คือในปี พ.ศ.2427 บิดาได้ถึงแก่กรรมฐานะครอบครัวตกต่ำลง มารดาเป็นผู้เลี้ยงดูนายสนั่น และนายสันต (พระยาอนุกิจวิธู) ซึ่งเป็นน้องชายต่อมา ด้วยรายได้ทางเขียนปึกถักร้อย เมื่อนายสนั่น กลับจากเรียนจึงต้องช่วยมารดาทำงาน และช่วยสอนหนังสือน้องด้วย (สุจิตรา สุดเดียวไกร, 2526 : 1)

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเริ่มการศึกษาที่โรงเรียนวัดใกล้บ้านคือ วัดบพิตรพิมุข สมัยที่ยังใช้วิธีที่เรียกว่า "ต่อหนังสือ" (สำนักงานเลขาธิการรัฐมนตรี, 2523 : 95) ได้รับความรู้เบื้องต้น

และอบรมทางจรรยาบรรณเป็นอย่างดี ท่านสอบไล่ได้ประโยคหนึ่งเมื่ออายุได้ 12 ขวบ ครูผู้สอนคือ พระมหาพนอ (ขุนอนุกิจวิธู : น้อย จุลวิธู) (ครูสภา, 2501 : 28) จากการศึกษาที่เรียนหนังสือในวัด โดยมีพระสงฆ์เป็นครูผู้สอนนั้น ครูย่อมจะขอมนิสยให้แก่ศิษย์ในทางมีระเบียบ ระเบียบเรียบร้อย อ่อนโยน เมตตา กรุณา มีความรักสงบเป็นผู้ที่อยู่ในชนบธรรมเนียมประเพณี และมีวัฒนธรรมอันดีงาม มีจิตใจมั่นคง เกรงกลัวและละอายต่อบาป ทั้งนี้ ก็เนื่องมาจากครูที่เป็นพระนั้น ต้องเป็นผู้ที่ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรมอันดีงามนั่นเอง ซึ่งจะเห็นได้ว่า นิสยส่วนนี้ของท่านได้มีคิดตัวท่านมาตลอด หลังจากจบการศึกษาจากโรงเรียนวัดมหิตลพิษแล้ว ท่านก็ย้ายไปเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนสุนันทาลัย และโรงเรียนตัวอย่างตามลำดับ สอบไล่ได้ประโยคสอง เมื่ออายุ 13 ปี แล้วได้ชั้น 5 ภาษาอังกฤษ ตามหลักสูตรหลวง แล้วสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรครูจากโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ เป็นที่ 1 ในชุดแรก และได้ออกรับราชการเป็นนักเรียนสอนในกรมศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. 2435 และในเวลาต่อมาอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์คือ นายเชิน เออเนสค์ยัง เห็นว่าท่านเป็นผู้ที่มีความสามารถมากจึงทำหนังสือขอตัว เพื่อแต่งตั้งให้เป็นครูผู้ช่วยสอน โดยทำหนังสือถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดี กระทรวงธรรมการเพื่อแต่งตั้งให้นายสนั่น เป็นครูผู้ช่วยสอนดังนี้ข้อความในคอนหนึ่งว่า

. . . ข้าพเจ้าได้มีจดหมายกราบเรียน เจ้าคุณด้วยเรื่อง นายสนั่น ณ เวลานี้ ข้าพเจ้าตั้งเป็นครูผู้ช่วยข้าพเจ้าในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ด้วยว่าถ้าไม่ตั้งนายสนั่นเป็นผู้ช่วยแล้ว ข้าพเจ้าจะทำไปคนเดียวนั้นก็ไม่ได้ แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าข้าพเจ้าจะต้องขอมัญชาของ เจ้าคุณที่จะตั้งให้นายสนั่นให้เป็นครูโดยเร็ว . . .

และในการนี้ เสนาบดีกระทรวงธรรมการก็ได้ให้มีหนังสือแจ้งมายังนายเออเนสค์ยัง ซึ่งมีข้อความในคอนหนึ่งว่า

. . . ด้วยได้รับหนังสือของครูลงวันที่ 27 กรกฎาคม รศ.113 เดือนเรื่องขอนายสนั่นเป็นครูผู้ช่วยในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ และมีเนื้อความอีกหลายข้อนั้น ได้นำความกราบเรียนท่าน เสนาบดีกระทรวงธรรมการทราบแล้ว

มีบัญชาให้ตอบมายังครูเป็นข้อ ๆ ดังนี้

1. เรื่องนายสนั่นนั้นต้อง เข้าใจว่า ยังอยู่ในโรงเรียนเพราะยังไม่ถึงกำหนดและรับประกาศนียบัตรรับตำแหน่งยังไม่ตรงแก่เวลา เมื่อครูจะให้เป็นผู้ช่วยอย่างไรในโรงเรียนนั้นก็ตามใจ ด้วยยังเป็นนักเรียนอยู่ . . . ("เรื่องการตั้งนายสนั่นเป็นครูผู้ช่วยสอน และขอรูปภาพแผนที่สำหรับนักเรียน ขอตั้งหอสมุดที่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์" ก.ทอจดหมายเหตุแห่งชาติ ศธ. 53.1/10 เลขที่ 1)

และในปี 2437 นี้เอง ซึ่งตอนนั้นอายุท่านได้ 18 ปีพอดี ท่านก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นครูผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ตามที่นายเซ็น เออเนสค์ยัง อาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ได้ขอไป

ด้วยความสามารถในการปฏิบัติหน้าที่การงานประกอบกับ เคยมีประวัติการศึกษาที่ดี เค่นมาก่อน ซึ่งอาจารย์ กรินรอด อาจารย์สอนวิชาครูอยู่ในสมัยนั้น ได้รายงานให้กระทรวงธรรมการทราบว่าท่านเป็นผู้ที่มีความรู้ และความสามารถเป็นเยี่ยมผู้หนึ่ง กระทรวงธรรมการจึงได้คัดเลือกให้ท่านไปศึกษาวิชาครูเพิ่มเติม ณ ประเทศอังกฤษ ด้วยทุนเล่าเรียนของรัฐบาล เมื่อ พ.ศ.2439 โดยอยู่ในความดูแลของเซอร์ โรเบิร์ต มอร์ล (Sir Robert Moral) ซึ่งเคยเป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และเวลานั้นมีหน้าที่อยู่ในแผนกตรวจการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการของอังกฤษ ท่านได้เข้าศึกษาในโรงเรียนฝึกหัดครู เบอโรโรด (Borough Road College) ที่ตำบลไวสล์เวฟใกล้กรุงลอนดอน (จินดาศิริ เทียมเดช, 2524 : 351) ในโรงเรียนเดียวกันนี้ ค่อม่าได้มีนักเรียนไทยคนอื่น ๆ ได้มาเรียนที่นี้อีก เช่น พระยาศึกษาสมบูรณพระยาราชนดูล พระยาเมธาธิบดี และพระยาภรตราชา เป็นต้น ท่านเป็นผู้หนึ่งที่ได้ทำชื่อเสียงไว้ ณ วิทยาลัย เบอโรโรดแห่งนี้ เพราะท่านเรียนดี และสำเร็จการศึกษาได้รับประกาศนียบัตรวิชาครูของอังกฤษ เมื่อได้รับประกาศนียบัตรแล้ว ท่านก็ยังไม่ได้เดินทางกลับประเทศไทยในทันทีทันใด ท่านได้ศึกษาวิธีจัดการศึกษากับท่านเซอร์ โรเบิร์ตมอร์ล ซึ่งมีหน้าที่อยู่ในแผนกตรวจการศึกษาในกระทรวงศึกษาธิการของอังกฤษในเวลานั้น

ในปี พ.ศ.2441 หลังจากที่ท่านได้สำเร็จการศึกษา และดูงานเกี่ยวกับการศึกษาในอังกฤษแล้ว ทางกระทรวงธรรมการก็ได้เรียกตัวท่านกลับมายังประเทศไทย แม้ท่านมีความประสงค์จะเรียนต่ออีก แต่จำเป็นต้องกับมารับใช้ชาติบ้านเมือง ในระยะเวลาที่เดินทางกลับประเทศไทยนั้น ท่านก็ได้แวะดูการจัดการศึกษาในประเทศอินเดียด้วย ในสมัยนั้นการศึกษาของไทยยังขาดแคลนครูและผู้ที่มีความรู้ความสามารถที่จะพัฒนาขยายการศึกษาของชาติให้เจริญรุดหน้าไปตามที่ควรได้ อย่างไรก็ตาม การที่ท่านได้ไปศึกษาและดูงานอยู่ในประเทศอังกฤษถึง 3 ปี ประกอบกับความคิดความอ่านที่ก้าวหน้าของท่าน ก็ได้นำความรู้และสิ่งที่ได้พบเห็นเหล่านั้นมาปรับปรุงการศึกษาของชาติให้เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นอย่างมากเลยทีเดียว

ท่านกลับมารับราชการเมื่อวันที่ 9 มกราคม พ.ศ.2441 โดยเป็นครูสอนวิชาครูในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์

เมื่อ พ.ศ.2442 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ และเมื่อ วันที่ 1 เมษายน 2443 ได้รับหน้าที่ใหม่เป็นผู้ช่วยหัวหน้ากองตรวจ กรมศึกษาธิการ (ครูสภา, 2501 : 29) และหน้าที่การสอนในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ของท่านก็ยังทำหน้าที่อยู่เหมือนเดิม

การรับราชการ

หลังจากกลับจากการศึกษาและดูงานที่ประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ 9 มกราคม พ.ศ.2441 ท่านก็กลับมารับราชการโดยเป็นครูสอนวิชาครูและคำนวณวิธีในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ก็เป็น พนักงานแต่งแบบเรียนประจำศาลาว่าการกรมศึกษาธิการด้วย (สุจิตรา สุดเดี่ยวไกร, 2526 : 4)

ในวันที่ 4 กันยายน พ.ศ.2442 ท่านได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ (สุจิตรา สุดเดี่ยวไกร, 2526 : 7)

ในปี พ.ศ.2443 ท่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยหัวหน้ากองตรวจ ท่านได้จัดระเบียบ แบ่งแขวงศึกษาในกรุงเทพฯ ตั้งเจ้าพนักงานตรวจโรงเรียน วางระเบียบตรวจโรงเรียน และสอยไล่ ความวิธีใหม่

ในปี พ.ศ.2445 ท่านได้มีโอกาสดำเนินทางไปดูการศึกษาในประเทศญี่ปุ่นในฐานะเป็น ชนชาติเอเชียเหมือนกันเป็นเวลา 72 วัน และในขณะนั้นท่านยังคงสอนอยู่ในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ อยู่ (ไมทยากร (นามแฝง), 2514 : 486)

ในปี พ.ศ.2446 ท่านได้เป็นเจ้ากรมราชบัณฑิต และในวันที่ 21 กันยายน พ.ศ.2446 ก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระไพศาลศิลปศาสตร์ และยังคงสอนอยู่ในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ อีก 3 ปี ต่อมาได้เป็นเจ้ากรมตรวจ และท่านก็ได้เริ่มกำหนดชั้นตอน หลักสูตร บรรจุวิชา และได้จัดการโรงเรียนตามแผนการศึกษาใหม่ (จินดาศิริ เทียมเดช, 2524 : 325)

ในวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2451 ท่านได้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วจำพรรษาอยู่ วัดบวรนิเวศวิหาร สอนพุทธทานุพุทธประวัติ และการแต่งปัญหาธรรมได้ทั้งยังสอบทางวินัยกับธรรมได้ เป็นที่ 1 ท่านได้ลาสิกขาบทเมื่อวันที่ 6 พฤศจิกายนปีเดียวกัน ได้รับหนังสือสำคัญว่าสอบไล่ได้เป็น ชั้นเอก (จินดาศิริ เทียมเดช, 2524 : 357)

วันที่ 8 มกราคม พ.ศ.2452 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไพศาลศิลปศาสตร์

วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ.2454 ได้รับการเลื่อนตำแหน่งใหม่จากหน้าที่เจ้ากรมตรวจเป็น
 รุ่งตำแหน่งปลัดขลุฉลอง กระทรวงธรรมการ ต่อมาอีก 10 เดือน ในวันที่ 6 เมษายน พ.ศ.2455
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นผู้รุ่งตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ในวันที่
 12 สิงหาคม พ.ศ.2457 อีกตำแหน่งหนึ่งด้วย (ครุสภา, 2501 : 30) ตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียน
 ข้าราชการพลเรือนนั้น ผู้ที่ได้ตำแหน่งนี้ต้องถือเป็นเกียรติประวัติอย่างสูง เพราะตำแหน่งนี้ต้องได้ผู้
 ที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยโรงเรียนข้าราชการพลเรือน
 นั้นจำเป็นที่จะต้องได้ผู้ทรงคุณวุฒิมาดำรงตำแหน่งให้มีรากฐานมั่นคง เพื่อที่จะได้ตั้ง เป็นมหาวิทยาลัย
 ให้ทัดเทียมอารยประเทศต่อไปในอนาคตข้างหน้า ซึ่งในปัจจุบันโรงเรียนข้าราชการพลเรือนก็คือ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั่นเอง

ในปี พ.ศ.2458 ท่านได้รุ่งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ

วันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ.2459 เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จฯ(ม.ร.ว.เบญจ มาลากุล)
 เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
 ก็ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯให้ดำรงตำแหน่งสูงสุดในกระทรวงธรรมการคือ เสนาบดี
 และในปีนี้เองท่านได้รับพระราชทานยศเป็น จางวางโท และจางวางเอก ตามลำดับ

ในวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2460 ซึ่งขณะนั้นท่านมีอายุได้ 41 ปี ก็ได้รับพระบรมราชโองการ
 โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (ครุสภา, 2501 : 35)

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการสืบมาจนสิ้นรัชสมัย
 ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงลาออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญ เมื่อ
 วันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ.2469 (แน่งน้อย ดิศศิริานนท์, 2518 : 222) ซึ่งขณะนั้นท่านมีอายุได้เพียง
 50 ปีเท่านั้น บุตรีคนหนึ่งของท่านคือ คุณไฉไล เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้เล็งเห็นว่าการที่ท่านได้
 ทำงานมาตลอดเวลา หากท่านออกมาอยู่กับบ้านเฉย ๆ คงจะไม่สบายใจ คุณไฉไล เทพหัสดิน ณ อยุธยา
 ซึ่งขณะนั้นได้เป็นครูสอนอยู่ที่โรงเรียนราชินี และวชิราวุธวิทยาลัยจึงลาออกจากครุมาตั้งโรงเรียน
 สตรีจุฬานาคขึ้นและขอให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมาสอนที่โรงเรียนนี้ด้วย และท่านก็ได้มาทำการสอน
 อยู่โรงเรียนนี้ โดยสอนชั้นเด็กเล็กอยู่ทุกห้อง และได้แต่งหนังสือชุดแบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 1-7 ขึ้น
 สอนเด็กเหล่านี้ ระหว่างสอนอยู่โรงเรียนสตรีจุฬานาคท่านสอนวิชาเลข และอ่านไทยแก่เด็กชั้นเล็กที่
 ยังอ่านหนังสือไม่ออก และได้ช่วยอบรมครูในโรงเรียน ตลอดจนแสดงการสอนให้ดูด้วย

ครั้นถึงวันที่ 28 มิถุนายน พ.ศ.2475 ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นประธานสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของประเทศไทย ท่านได้จัดวางระเบียบของสภาผู้แทนราษฎรไว้ ต่อมาในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ.2475 ท่านได้ลาออกจากประธานสภาผู้แทนราษฎร และได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการอีกครั้งหนึ่ง และในระหว่างการเป็นรัฐมนตรีในขณะนี้ ท่านได้เป็นประธานกรรมการวางโครงการการศึกษาให้กระทรวงธรรมการ ท่านได้เห็นว่ามีนักเรียนที่เรียนสำเร็จแล้วมักจะหันหน้าเข้ารับราชการมากกว่าประกอบอาชีพอย่างอื่นมากขึ้นทุกที ท่านจึงได้จัดตั้งโรงเรียนอาชีพขึ้น แต่ละโรงเรียนก็ได้จัดให้มีกรรมการที่ปรึกษาเป็นตำแหน่งกิตติมศักดิ์ โดยเลือกจากผู้ทรงคุณวุฒิต่าง ๆ

ในวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ.2475 ท่านออกจากรัฐมนตรีกระทรวงธรรมการ และกลับมาเป็นสภาผู้แทนราษฎรอีก จนกระทั่งวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2476 ท่านได้ลาออกจากตำแหน่งประธานสภาผู้แทนราษฎรมาใช้ชีวิตเยี่ยงสามัญชนธรรมดา จวบจนกระทั่งถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2486 ในเวลาต่อมา

ในชีวิตการรับราชการของท่านนั้น นอกจากตำแหน่งหน้าที่ข้าราชการประจำแล้ว ท่านยังทำหน้าที่ราชการพิเศษอีกหลายหน้าที่ด้วยกัน เช่น เป็นกรรมการราชนาวิกโยธิน ตั้งแต่วันแรกคือ ตั้งแต่ วันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ.2457 พ.ศ.2459 เป็นกรรมการทอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นนายกรรมการจัดการวิชาการวิทยาลัยเป็นกรรมการราชบัณฑิตยสภา เป็นกรรมการจัดการระเบียบของคมนตรี เป็นกรรมการองคมนตรี เป็นสภานายกสมาคมคณาจารย์สมาคม เป็นกรรมการสภาภาษา วันที่ 28 มิถุนายน พ.ศ.2475 เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และเป็นประธานสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของประเทศไทย วันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ.2475 เป็นประธานกรรมการโครงการศึกษา เป็นนายกรรมการรักษาพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน เป็นนายกรรมการสภาศึกษา เป็นกรรมการกิตติมศักดิ์ของสมาคมคณะราษฎร เป็นกรรมการพิจารณาวางหลักเกณฑ์ตั้งชื่อ (สุจิตรา สุดเดี้ยวไกร, 2526 : 5-6)

ชีวิตในช่วงปัจฉิมวัย

เมื่อท่านออกจากราชการแล้ว ท่านมักจะใช้เวลาว่างในการประพันธ์เรื่องเกี่ยวกับการศึกษา เศรษฐกิจ การเมือง จริยธรรม และการกีฬา เช่น บทเพลงกราวกีฬาท่านประพันธ์ไว้ในเดือน พฤษภาคม พ.ศ.2478 กีฬาไม่ถือชาติ และการฝึกซ้อม ท่านประพันธ์ไว้ในเดือนสิงหาคม พ.ศ.2479 นอกจากนี้ยังมีงานประพันธ์อื่น ๆ ซึ่งเป็นทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองมากมายหลายเรื่องด้วยกัน นอกจากนี้

ท่านยังมีความสนใจศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับวิชาโหราศาสตร์ (จินคาศิริ เทียมเคชะ, 2524 : 358) ซึ่งท่านถือว่าเป็นงานอดิเรกและก่อให้เกิดความเพลิดเพลินเป็นชีวิตของท่านและท่านก็ได้ทำควบคู่กับงานประพันธ์ที่ท่านรักมาโดยตลอด

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีท่านได้ใช้ชีวิตในช่วงสุดท้ายนี้อย่างสันโดษ เมื่อประเทศไทยเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่ 2 ท่านก็พยายามปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ในขณะนั้น โดยไม่คำนึงถึงยศฐาบรรดาศักดิ์ที่ได้รับมาในอดีต เป็นต้นว่าท่านได้พยายามลดรายจ่ายต่าง ๆ ที่จำเป็นและไม่จำเป็นลง เช่น งดการสูบบุหรี่ การเขียนหนังสือก็พยายามประหยัดกระดาษให้มากที่สุด ก่อนถึงแก่อสัญกรรมประมาณปีเศษ ท่านได้ย้ายจากตึกในออกมาพำนักอยู่ที่ตึกเล็กด้านถนนหลานหลวง ในบริเวณโรงเรียนสตรีจุลนาค และก็ได้ทำการสอนเด็กอยู่ในโรงเรียนนี้จนกระทั่งท่านมีอาการป่วย จนกระทั่งในตอนหัวค่ำของวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2486 ท่านมีอาการปวดศีรษะ แขนงก็ล้มลงหายใจไปโดยรวดเร็ว โดยไม่มีใครคาดคิดมาก่อน ซึ่งขณะนั้นท่านมีอายุได้ 66 ปีกับอีก 1 เดือนบริบูรณ์ ซึ่งนายแพทย์ได้ลงความเห็นว่าคุณเสียชีวิตเนื่องจากหัวใจวาย

บุคลิกลักษณะและอุปนิสัย

บุคลิกลักษณะ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นคนร่างเล็ก ผิวเนื้อสองสีกริยาทำที่นุ่มนวล (สุจิตรา สุดเดี่ยวไกร, 2526 : 3) มีกริยาอ่อนโยนละมุนละม่อมกับชนทุกชั้น แม้แต่คนใช้ในบ้าน ถึงแม้ท่านจะโกรธหรือไม่พอใจอย่างไร ๆ ก็ไม่เคยแสดงกริยาว่าจาทึบหายกายเลยแม้แต่น้อย ท่านมีกริยามารยาทเหมาะสมที่เป็นผู้ดีแท้ ท่านไม่เคยกล่าวคำหยาบคายหรือด่าว่าผู้ใดเลยแม้แต่คำไม่สุภาพ ท่านก็ไม่สมควรใจจะใช้ (ศุรสภา 2501 : 53)

อุปนิสัย

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นคนมีมโนะ อ่อนโยน รักความเรียบง่าย ปราศจากกฎเกณฑ์ของสังคม เมตตากรุณาเยี่ยงครู ไม่เคยถือตัวว่าเป็นใหญ่ในราชการ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีท่านเป็นคนทำอะไรจริงจัง เมื่อท่านได้ศึกษาค้นคว้าหรือริเริ่มสิ่งใดขึ้นมาจึงเห็นว่าก่อให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนร่วมแล้วท่านก็ได้ลงมือกระทำอย่างจริงจัง โดยไม่ย่อท้อแม้ว่างานนั้นจะมีอุปสรรคมาขัดขวางมากมาย อย่างไรก็ตาม ท่านไม่ทอดอหยพยายามทุ่มเทความรู้ความสามารถให้เกิดผลสำเร็จกับงานที่ท่านเห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมนั้น ๆ อย่างจริงจัง ท่าน

ขุนวิรุฬห์จรรยา (จันทร์ วิรุฬห์จรรยา) ได้เคยกล่าวถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีไว้ตอนหนึ่งว่า

. . . งานริเริ่มของท่านลงได้ตั้งต้นทำแล้วแม้แต่มีอุปสรรคใด ๆ มาขัดขวาง ท่านก็ไม่ยอมหยุด เพราะท่านได้คิดโดยรอบคอบแล้วว่า สิ่งที่ท่านได้ทำไปนั้นถูกต้องและทำได้ ท่านก็อดทนทำต่อไป จนเป็นผลสำเร็จอย่างงดงาม เช่น ริเริ่มให้โรงเรียนต่าง ๆ ฝึกหัดเล่นฟุตบอล เพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของพลศึกษา แล้วก็ให้เริ่มจัดการแข่งขันฟุตบอลระหว่างโรงเรียนขึ้น ให้มีโล่รางวัลของกรมศึกษาธิการเป็นครั้งแรก เรื่องนี้ไม่ได้รับความสนับสนุนและร่วมมือ ไม่เห็นชอบในหมู่ผู้ปกครองนักเรียน ทว่าการเล่นฟุตบอลมีแต่ผลร้าย นอกจากเสียเวลาเรียนแล้วยังจะทำให้ นักเรียนได้รับอันตรายบาดเจ็บ แข่งขาทักจากการ เล่นฟุตบอลและอาจถึงตายด้วย แต่ท่านก็มีได้ลดละไม่ยอมเลิกการแข่งขันฟุตบอล เพราะท่านคิดการไกลเท่านั้น ท่านเห็นว่าการบาดเจ็บอาจมีบ้างก็เป็นส่วนน้อย ถ้าจะได้เล่นกันโดยระมัดระวัง การเจ็บป่วยถือว่าเป็นโดยบังเอิญ การเล่นฟุตบอลจะช่วยทางใจได้เป็นอย่างดี ทำให้มีน้ำใจเป็นนักกีฬา รู้จักอดทน ออกกำลังกาย รู้จักแพ้ รู้จักชนะ ไม่พยายามทำผู้อื่นซึ่งหน้า มีความสามัคคีในหมู่คณะไม่มีการแบ่งแยก ทัดให้เล่นฟุตบอลไม่ใช่เล่นคน (Play the ball not play the man) ท่านได้เชิญครูใหญ่มาชี้แจงเรื่องนี้โดยตลอด และขอให้ครูใหญ่ได้ชี้แจงให้ผู้ปกครองนักเรียนทราบด้วยในระยะเวลาค่อมา การแข่งขันฟุตบอลมีความเจริญขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ การแข่งขันฟุตบอลมิได้อยู่ในเฉพาะหมู่โรงเรียนเท่านั้น มีการแข่งขันชิงถ้วยน้อย ถ้วยใหญ่ มีชุดฟุตบอลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างซึ่งสามัญชนเรียกว่า "ทีมในหลวง" และยังมีชุดฟุตบอลชาติที่เรียกย่อว่า "ทีมชาติ" ท่านได้กล่าวในหมู่ครูที่มาประชุมในครั้งหลัง ๆ ว่า ท่านรู้สึกดีใจมากที่การฟื้นฟ้อุปสรรคของท่านได้ผลสำเร็จทันตาเห็น . . . (ครูสภา, 2501 : 45-46)

นี่ก็เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเอาจริงเอาจังอย่างไม่ย่อท้อในการทำงานของท่าน ที่เห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวมและประเทศชาติ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีท่านเป็นผู้ที่มีความคิดริเริ่ม และอุทิศหะวิริยภาพ มีวิจาร์ณญาณที่สุขุมและกว้างไกล และมีเหตุมีผลมักชี้แจงปัญหา แสดงเหตุผลด้วยวิธีตามหลักของครู และรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นอย่างนักประชาธิปไตยจะเห็นได้จากงานทางด้านการศึกษาของชาติในสมัยที่ท่านรับผิดชอบในฐานะเสนาบดีและรัฐมนตรีอยู่

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์สุจริต ความซื่อสัตย์สุจริตเป็นสิ่งที่ท่านยึดมั่น และถือเป็นชีวิตจิตใจ ความจริงแล้วท่านก็มีใจเป็นคนที่มีทรัพย์สินสมบัติมากนัก เมื่อเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ ที่อยู่ในระดับเดียวกับท่าน แต่ท่านก็ไม่ยอมให้ความยากจนเข้ามาครอบคลุมนท่านได้ ซึ่งการนี้ก็โดยการมัธยัสถ์ของท่านนั่นเอง ท่านจึงรักษาระดับความเป็นอยู่อันสมควรแก่ฐานะของท่านได้เป็นอย่างดี ในระหว่างดำรงตำแหน่งเสนาบดีหรือรัฐมนตรี ท่านจะปฏิเสธไม่ยอมรับของกำนัลใด ๆ เป็นอันขาด ในเรื่องของความซื่อสัตย์นั้น ขุนวิรุฬห์จรรยาข้าราชการอาวุโสของกระทรวงศึกษาธิการได้

กล่าวถึงการนี้ไว้ในตอนหนึ่งว่า

. . . เนื่องจากความซื่อสัตย์สุจริตแท้จริงอันเป็นคุณสมบัติของท่าน ทำให้บุคคลทุกชั้นไว้วางใจท่าน เช่น นางสาวลออ หลิมเซ่งไถ่ ได้มอบให้ท่านช่วยจัดการทรัพย์สินสมบัติ เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาดังปรากฏ เช่น โรงเรียนอนุบาลลอออุทิศ และโรงเรียนเอี่ยมลออ เป็นต้น . . . (คุรุสภา, 2501 : 54)

สำหรับการใช้จ่ายส่วนตัวนั้น ท่านมีความมัธยัสถ์ เกือบความสุรุษสุร่ายเป็นอย่างยิ่ง และท่านไม่ชอบความตระหนี่ถี่เหนียว ชอบเดินสายกลาง การใช้จ่ายเงินจะมากหรือน้อยก็ตามต้องให้สมเหตุสมผลและสมควร ใครก็ตามที่จะมาขอความช่วยเหลือในด้านเงินทองจากท่าน ท่านจะไม่ให้โดยง่าย ๆ ดังที่ผู้ขอตั้งใจไว้ ท่านจะต้องหางานอะไรให้ทำสักอย่าง จะเป็นงานหนักหรือเบาก็ได้ แต่จะต้องทำงานเสียก่อนจึงจะได้เงิน (คุรุสภา, 2501 : 53-54)

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ซึ่งมีความสนใจและรักในการดนตรีท่านได้เคยเป็นศิษย์หม่อมลัมจีน เคียร่องส่งในวงดนตรีสามัคยาจารย์สมาคม ซึ่งเป็นที่รู้จักทั่วไปในวงดนตรีไทยในสมัยนั้น นอกจากนั้นท่านยังเป็นผู้ที่มีความกตัญญูกตเวที เคารพ และเทิดทูนมารดาเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งจะเห็นได้จากบทกวีที่ท่านเขียนให้แก่มารดาของท่าน เมื่อคราวพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้ถึงมารดาใน พ.ศ. 2479 ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งว่า

แม่จำ

ถึงแม่จะตีตำลูกก็ได้

แต่แม่มีวิธีตีดีใช้

ค่าน้อยแม่ก็ไม่พูดหยาบคาย

การเขียนที่มีบ้างนับไม่ถ้วน

เป็นเรื่องล้นหลายจ่าน้ำหนักหวาย

แม่ระวังมิให้ลูกได้อาย

กล้ากลีบกลายหน้าด้านประจานตัว

กำพร้าพ่อหากมีแม่ที่รัก

คอยพิทักษ์ทุกขภัยไม่เลือกกลัว

อำนาจรักศีกดิ์สิทธิ์ก็กลัวฤทธิกลัว

แม่ขุนหัวของลูกปลุกรักเอ๋ย (สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2523 : 96)

จากการที่ท่านมีความกตัญญูกตเวที เคารพและเทิดทูนมารดาเป็นอย่างยิ่งนี้ มีผลให้ท่านยกย่องให้เกียรติผู้หญิงทั้งหลายด้วย ทั้งนี้เนื่องจากท่านกำพร้าบิดามาแต่อายุ 8 ขวบ และอยู่ในความอุปการะเลี้ยงดูของมารดาโดยตลอดนั่นเอง

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีความสนใจและมีความรักในการประพันธ์ ท่านมีความรักในงานประพันธ์มาก จนแบ่งชีวิตในปัจจุบันวัยส่วนหนึ่งให้กับการเขียนและการอ่านหนังสือศึกษา เหตุการณ์ ตามสมัยอ่านหนังสือมากทั้งภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ เช่น อ่านนิตยสารไทม์ (Time) ซึ่งเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ท่าน เป็นคนที่มีตัวก้าวหน้ามีความคิดอ่านทันสมัยอยู่เสมอ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นผู้ที่มีความสนใจและรักในการกีฬา ท่านชอบออกกำลังกายอยู่เสมอ เมื่อท่านอยู่ในวัยหนุ่มท่านชอบเล่น เทนนิสเป็นประจำ ครั้นเมื่ออายุมากขึ้นท่านก็หันมาเล่น ตะกร้อกับผู้คนในบ้านเป็นประจำ นอกจากนี้การเดินเล่นหรือการเดินทางไกลก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ท่านชอบทำเป็นประจำ (สุจิตรา สุดเดียวไกร, 2526 : 9) ความที่ท่านรักและสนใจในการกีฬา ตลอดจนเห็นคุณค่าของการกีฬาในอันที่จะช่วย เสริมสร้างพัฒนาการในด้านต่าง ๆ ให้กับบุคคลนี้เอง ในสมัยที่ท่านได้มีส่วนบริหารงานการศึกษาของชาติ ท่านก็ได้ส่งเสริมการพลศึกษาและการกีฬาให้รุ่งเรือง สืบมา